

ВІДПОВІДАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ І АКТИВІЗАЦІЇ

Олександр Шпак, доктор педагогічних наук, професор

Київського національного педагогічного університету

ім. М. П. Драгоманова

Олексій Шемякін, канд. пед. наук, старший викладач кафедри економіки

Нижнє Тагільського державного університету

Галина Додонова, заступник директора

Біло Церківської середньої школи № 13

ВІДПОВІДАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ І АКТИВІЗАЦІЇ

У статті висвітлюється проблема відповідальної економічної поведінки учнів, актуалізується в цьому процесі роль, місце і дидактичне значення активних методів навчання, зокрема ділових ігор.

Постановка проблеми. Переорієнтація суспільства на закони і механізми ринкової економіки потребує визначення принципово нових цілей і завдань економічного виховання учнівської молоді. У цьому аспекті особлива дидактична роль належить організаційно-методичним формам навчання, передусім ділових ігор.

Аналіз останніх досліджень. У 80–90 рр. ХХ століття проблема вивчення економічної поведінки набуває міжпредметного характеру. Економістами В. Автономовим, Г. Беккером, П. Хейне аналізувалася ефективність економічної поведінки при використанні обмежених ресурсів для максимального задоволення потреб. Соціологами Т. Засловською, Р. Ривкіною, Г. Соколовою проводились дослідження взаємозв'язку економічної поведінки і соціальних інститутів, економічної культури як регулятора економічної поведінки. Представниками економічної психології І. Андрєєвою, О. Китовим, С. Малаховим вивчалися психологічні аспекти споживчого, трудового, управлінського та інших видів економічної поведінки індивідів і соціальних груп.

В той же час з'являються педагогічні дослідження О. Аменда, І. Сасової, Н. Рябиніної, А. Нісімчука, І. Прокопенка, Б. Шемякіна, О. Шпака, про формування готовності учнів загальноосвітніх закладів до економічної діяльності, в яких розглядаються і виховання моральних норм економічної поведінки: **відповідальності, працелюбності, колективізму, бережливості, організованості, підприємливості** тощо. Поруч з цим сьогодні залишаються недостатньо розроблені проблеми формування таких норм економічної поведінки, як **самостійність, раціональність, толерантність, правопослушність**, які мають

особливу вагу в сучасних соціально-економічних умовах, а також інтегруюча роль відповідальності.

Розвиток ринкових відносин в українській економіці в кінці ХХ століття обумовило потребу в масовому охопленні економічною освітою підростаючого покоління, яке було б неможливе без використання ефективних методів навчання. В 90-х роках здійснювалось впровадження ділових ігор в практику економічної освіти в школі. Найбільш популярними стали розробки ділових ігор К. Мунтяна, О. Прутченкова, Г. Ковальчук та ін.

В цих та інших роботах підкреслюється, що в діловій грі може формуватися позитивний досвід економічної поведінки школярів, в цьому числі і в старших класах, але, на нашу думку, всебічний аналіз цього процесу відсутній.

При вивченні використання ділових ігор для формування відповідальної поведінки старшокласників в шкільній практиці ми проаналізували стан економічної освіти школярів в містах Біла Церква та Вишневе Київської області. Стан оцінювався на основі порівняльного аналізу роботи шкіл міст, проведеного в 1999–2000 і в 2002–2004 навчальних роках. Дослідження показало, що лише в 4 із 16 обстежених шкіл вчителі систематично використовували ділові ігри в економічній освіті старших школярів.

Мета статті. Виявити, визначити і обґрунтувати педагогічні можливості ділової гри для формування відповідальної економічної поведінки учнів старших класів, довести пріоритетність виховання в освітньому процесі, яке приводить до актуалізації такої педагогічної задачі, як формування поведінки у відповідності з моральними нормами українського суспільства, осучаснити процесуальне поняття формування економічної поведінки в якості самостійного

© О. Шпак,

О. Шемякін, Г. Додонова, 2005

ВІДПОВІДАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ І АКТИВІЗАЦІЇ

завдання виховання. Під ним ми розуміємо як поєднання вчинків економічно освіченої особистості в доступних видах економічної діяльності, в якій відповідальність проявляється через такі морально-економічні якості як самостійність, раціональність, працелюбність, бережливість, підприємливість, толерантність і правопослушність.

Виклад основного матеріалу. Історично-логічний аналіз проблеми показав, що в історії і філософії освіти мають місце давні традиції розглянути в контексті виховання підростаючого покоління окремі аспекти формування поведінки в господарському житті. В працях античних філософів Ксенофонта, Аристотеля, в російському “Домострої”, інших джерелах згадується про засвоєння дітьми розумних правил ведення домашнього господарства, виховання господарської поведінки у відповідності з нормами традиційної економіки.

На початку розвитку ринкової економіки в країнах Західної Європи Дж. Локом була розроблена концепція виховання джентльмена, в якій закладені принципи чесності, працелюбства, самопожертви заради справи, раціональна організація виробництва і обміну.

У першій половині ХХ століття в педагогічних дослідженнях ідеали поведінки в економічному житті суспільства розглядалися в залежності від вимог ринкової і командно-адміністративної системи господарювання. В теорії прагматичного виховання Дж. Дьюї поведінка осмислювалася як інструмент вирішення соціально-економічних проблем в умовах ринку, а формування досвіду соціальної поведінки повинно здійснюватися в дітей “шляхом працювання”. Особливе місце в педагогічному і психологічному обґрунтуванні економічного виховання належить вітчизняному педагогу К. Д. Ушинському. У роботі “Праця в її психічному і виховному значенні” він підкреслював: “Нам здається тільки, що з економічного погляду працю слід підносити на чолі двох інших співавторів людського багатства, природи і капіталу, а не поряд з ними [3]. Великий педагог пропонував шляхи оволодіння наукою господарювання, яка дозволить навіть звичайній людині піднятися на таку висоту, з якої раніше одні “генії” визначали господарські потреби народу і можливості їх задоволення, підкреслюючи при цьому про моральну основу праці: нестача саме цієї незримої цінності, утворюваною працею, ... позбавляє моральності і щастя багато тисяч людей [3]. В теорії комуністичного виховання А. С. Макаренка, особливе місце відводиться

формуванню свідомої поведінки господаря радянської країни через залучення дітей в процес суспільно корисної праці. У другій половині ХХ століття представниками гуманістичної педагогіки Е. Фроммом, А. Маслоу, К. Роджерсом обґрунтована необхідність формування креативного типу поведінки. Даний тип поведінки характеризується орієнтацією на загальнолюдські цінності, взаємозв'язком особистісного успіху з добробутом всього людства, здатністю до свідомого і відповідального вибору в складних ситуаціях. Між іншим, в якості самостійної проблеми в педагогічних дослідженнях формування відповідальної економічної поведінки тоді не мали місця.

У цей час на Україні з'являються роботи великого педагога і вченого В. О. Сухомлинського, в яких він обґрунтовує поняття інтелектуальної праці, що базується на розумовому розвитку людини та мислення. Він зазначав: “Не меркантильний підхід, не вузько практичний розрахунок мають керувати помислами молодої людини, коли їй доводиться обирати свій шлях у житті, а жагуче бажання вчитися, пізнавати, збагачувати свій розум незалежно від своєї праці, що є її основним внеском у суспільну скарбницю [2]. І ще: “У праці, в почутті відповідальності за матеріальні цінності знаходять своє виявлення такі важливі для виховання речі, як обов'язок, необхідність підкорення вимогам і наказам; взаємодопомога, співробітництво, обмін думками і досвідом [2].

Слід зазначити, що вітчизняна педагогічна думка, практичний досвід кращих педагогічних колективів загальноосвітніх закладів розвивають і збагачують проблему економічної освіти і виховання учнівської молоді. Вчені М. Вачевський, А. Вихрущ, О. Коберник, Г. Ковальчук, Г. Левченко, В. Мадзігон, В. Сидоренко, Д. Тхоржевський, Г. Терещук та інші розробили нові підходи до організації економічної освіти і виховання учнівської молоді через систему трудової підготовки, через предметну освіту та сімейні інститути, на основі виховних проєктів, зв'язків навчальних закладів з виробничими підприємствами, тощо.

Але, на жаль, в сучасних дослідженнях цілеспрямовано проблема формування відповідальної економічної поведінки розглядається недостатньо, особливо, коли це йде мова про використання для цього активних методів навчання. Як підтверджують дані, в практиці експериментальних шкіл питання відповідальності, працелюбства, бережливості та інших морально-економічних якостей особистості, які проявляються в поведінці

ВІДПОВІДАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ І АКТИВІЗАЦІЇ

учнів, обговорювались інколи лише на класних годинах, але, скажімо, не на уроках економіки і при підсумках ділових ігор.

Проведене нами дослідження поведінки учнів в ролі споживачів і в позаурочній зайнятості на ринку праці показало, що на практиці економічна поведінка старших школярів, навіть із шкіл, де читається економіка, буває несамостійним, нерациональним, яке характеризується низькою відповідальністю і правопослушністю. За даними дослідження споживчої поведінки старшокласників міст Білої Церкви і Вишневого 54 відсотки з них при покупці не враховують фінансові можливості сім'ї, 36 відсотків не задумуються про ціну товару, не вимагають компенсації дефекту при виявленні браку 43 відсотки. В сфері позанавчальної зайнятості на ринку праці не вважають потрібними підробляти 40 відсотків учнів; керуються лише доходом, не враховувати час і умови праці 44 відсотки. Не звертають увагу на нормативні документи про організацію і охорону праці 38 відсотків старшокласників, 24 відсотки погодилися б працювати в "тіньовій економіці", при цьому 61 відсоток затруднювалися з відповіддю. Відсутність чіткого розуміння відповідальної економічної поведінки і можливостей ділової гри в її вихованні приводить до того, що у старшокласників на практиці така поведінка не формується.

Як змінити на краще такий стан? Насамперед, виходячи з аналізу філософських, економічних, педагогічних трактувань поняття "економічна поведінка" (О. Аманд, Г. Беккер, В. Верховин, І. Прокопенко, В. Попов та інших), ми визначились, **що дана поведінка є взаємозв'язок свідомих вчинків людини в процесі економічної діяльності, в яких відображаються соціально-економічні норми даного суспільства.** Економічну поведінку, яка відповідає вимогам суспільства на порозі XXI століття, правомірно називають цивілізованою, тому що під цивілізацією слід розуміти світову культуру. Ми поділяємо думку Л. Любімова, що основою сучасної цивілізації стає соціально-орієнтована ринкова економіка, громадянське суспільство, розвиток особистості.

Інтегруючою якістю цивілізованої економічної поведінки є відповідальність, яку можна розглядати в усіх сферах економічного життя як відповідальність старшокласників за прийняття економічних рішень (**самостійність**); за ефективність своїх дій (**раціональність**); за результати своєї праці (**працелюбство**); за збереження засобів виробництва, продуктів праці, навколишнього середовища (**бережливість**); за

свою справу (**підприємливість**); за безконфліктне вирішення проблеми (**толерантність**); за збереження правових норм (**правопослушність**). Це дало нам можливість чітко визначитися з поняттям "відповідальна економічна поведінка", а також довести, що такий моральний вид життєдіяльності суб'єкта найліпше формується в процесі ділових ігор. Ми виходили з того, що ділова гра в теорії економічного виховання вивчається, аналізується і реалізовується в різних аспектах, а саме, як ігрова технологія (О. Прутченков), як метод навчання чи виховання (Г. Ковальчук, С. Павлов, О. Смолкін), як засіб і форма організації навчання (О. Шемякін, І. Смолюк).

Таким чином, **економічна ділова гра – це імітаційне моделювання економічних явищ і процесів, при яких учні за допомогою вчителя взаємодіють в полі заданої структури і набувають досвід економічної поведінки.** Після аналізу основних понять, які використовували в моделі формування відповідальної економічної поведінки старшокласників в діловій грі, була розроблена програма дослідницьких підходів до її реалізації.

Ми дійшли висновку, що моделювання педагогічного процесу слід розглядати як систему. Вивчення праць В. Бондаря, Т. Ільїної, Н. Кузьміної, А. Конаржевського, В. Маслова, Н. Островецької та ін. дозволило нам застосувати системний підхід до аналізу формування відповідальної економічної поведінки старшокласників в діловій грі. В ході експерименту ми пересвідчилися, що для вивчення взаємодії учнів в процесі формування відповідальної економічної поведінки в діловій грі не можна обійтись без використання особистісно-діяльнісних та ціннісно-орієнтованих підходів. Будь-яка діяльність (навіть рольова) повинна бути спрямована на ціннісну свідомість, відношення, установку і орієнтацію. Формування відповідальної економічної поведінки старшокласників супроводжується розвитком їх ціннісних орієнтацій як системи стійких відношень і фіксованих установок, які забезпечують регуляцію поведінки в кожній конкретній ситуації на основі її осмислення і оцінки.

Обґрунтування основних теоретичних підходів дозволило нам дати визначення моделі формування відповідальної економічної поведінки учнів старших класів у діловій грі. Під нею ми розуміємо **процесуальну педагогічну систему, в якій шляхом організації вчителем поєднання діяльності по вихованню і навчанню в діловій грі проходить розвиток**

ВІДПОВІДАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ І АКТИВІЗАЦІЇ

ціннісно-змістової сфери особистості, яка проявляється в різних актах поведінки старшокласників в економічному житті.

Розроблена і апробована модель формування відповідальної економічної поведінки учнів у діловій грі виступає в якості складної системи взаємопов'язаних блоків: мети (педагогічна таксономія), змісту (пізнавальний, ціннісно-мотивуючий, результативно-діяльнісний компоненти), способів взаємодії (імітація економічної поведінки в грі), результатів (зміна економічної навченості, економічних цінних орієнтацій, проявів морально-економічних якостей в поведінці), кожний із яких виконує певну функцію: цілеорієнтуючу, знанневоутворюючу, цінноутворюючу, вмінняутворюючу, комунікативну, аналітичну.

Процес дослідження підтвердив, що кінцевий результат неможливий, якщо не буде постійного вивчення і діагностики даної проблеми. З цією метою ми використали моніторинг для відслідковування реальної економічної поведінки старшокласників, її діагностичного аналізу, прогнозування ділових ігор для формування цього аспекту життєдіяльності людини.

Слід зазначити, що використання моніторингу було одним із важливих і складних етапів дослідно-експериментальної роботи. Справа в тому, що в теорії і практиці шкільного економічного виховання моніторинг недостатньо розроблений. З цією метою використали навчальну програму "Современная экономика" (Т. А. Протасевич, С. А. Равичев и др.), в якій викладена система контролю економічних знань, методи і форми якого складають суть і основи моніторингу економічної освіти учнів. Суть цих методів полягає в створенні об'єктивних і адекватних вимірів для перевірки результатів навчання (сприймання – розуміння – застосування) і готовності учнів до аналізу, синтезу і оцінки отриманих знань в своїй практичній діяльності. Особливості моніторингу полягають в тому, що вчитель має можливість регулярно отримувати інформацію: про економічну навченість старшокласників поведінці працівника, сім'янина, громадянина; про економічні ціннісні орієнтації на відповідальну економічну поведінку; про вияв у вчинках старших школярів таких морально-економічних якостей, як самостійність, раціональність, бережливість, працелюбство, підприємливість, толерантність і правопослушність. Аналіз цієї інформації дозволяє здійснити корекцію і прогнозування процесу формування відповідальної економічної поведінки учнів старших класів у діловій грі.

Нам вдалося через дослідно-пошукову роботу

змістово наповнити всі блоки розробленого моніторингу, який дозволив не лише посилити сформованість відповідальної економічної поведінки за всіма критеріями, а і коректувати виховання окремих якостей старших школярів. Скажімо, дані про недостатній прояв працелюбності в поведінці учнів, отриманих при проведенні моніторингу, привели до наступних заходів по інтенсифікації даної якості: пошук, розробка, апробація ділових ігор про трудові відносини в сучасній економіці; застосування методичних прийомів для виховання працелюбства в процесі уже проведених ділових ігор.

Слід зазначити, що самостійні методи економічного виховання, які ми вмонтували в ігрову практику, розглядалися як методичні прийоми. Скажімо такі методичні прийоми нам стали в нагоді для виховання працелюбства, як використання при підготовці до ділової гри результатів включеного спостереження учнів там, де вони підробляли; організація в перервах між раундами гри, коли інформаційна група зайнята підрахунком проміжних результатів, конкурсів про знання прислів'їв про працю; запрошення в журі гри "Резюме", яке виступає в ролі роботодавця, спеціаліста із служби зайнятості; проведення при обговоренні підсумків гри дискусії про те, чому частина учнів із класу в клас підробляють, а інші ні.

При розробці заходів по вихованню відповідальності учнів в діловій грі ми виходили з того, що вміння бути відповідальним повинно супроводжуватися їх самостійністю. Для цього ми використовували різні завдання: допомога в розробці ігрової документації; делегування капітаном команд права виставляти оцінку за гру; проведення бесіди при обговоренні підсумків ділової гри тощо. Корекція за результатами моніторингу проводилась і по формуванню інших якостей, які характеризують економічну поведінку старшокласників.

Слід додати, що в ході апробації моделі формування відповідальної економічної поведінки старших школярів ми використовували ігри різних видів: рольові ("Резюме"), імітаційні ("Як заробити на життя", "Соціальна ринкова економіка"), ситуаційні ("Як уникнути банкрутства", "Для чого потрібен маркетинг") і організаційно-діяльнісні ("Місто Селен").

Це дало можливість вводити учнів в різні ситуації, які вимагали різних підходів аналізу мети, завдань і процесуального забезпечення. Учні поступово входили в економічне життя, вчилися спочатку спостерігати, а згодом адаптуватися, а

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА: ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

потім формувати і займати життєву позицію.

Висновки. Проблема формування відповідальної економічної поведінки старших школярів в активних методах, особливо в ділових іграх, конче необхідна і для її вирішення, на нашу думку, потрібно декілька основних чинників:

- повинен бути організаційно, морально і методично готовий до її реалізації кожен вчитель педагогічного колективу, який бажає займатись питаннями економічної поведінки учнів;

- педагогічний колектив має бути задіяний в нових інноваційних і технологічних пошуках навчально-виховного процесу, особливо в активних методах навчання;

- повинна діяти чітка система постійного вдосконалення і самовдосконалення вчителів з методики застосування ділових ігор в практичній діяльності, тому числі з організації економічного

виховання учнів, з метою цілеспрямованого формування відповідальної морально-етичної поведінки учнів.

1. *Ва че в с ь к и й М. В. Для ринкової економіки господарювання. "Рідна школа" № 8, 1994, С. 55–58.*

2. *Су х о м л и н с ь к и й В. О. Вибрані твори: В 5 томах. К., "Радянська школа", 1980. Т. 4., С. 211–506.*

3. *У ш и н с ь к и й К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 томах. К., "Радянська школа", 1983. Т. 1, С. 104–120.*

4. *Ш е м я к т и Б. П. Экономическое воспитание школьников: вопросы теории и практики. М., "Педагогика", 1986, 96 с.*

5. *Ш п а к О. Т. Економічна освіта в школі. "Світло" № 3, 1997, С. 16–18; № 4, С. 10–12.*

Володимир Ковальчук, кандидат педагогічних наук, доцент

*Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Франка*

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА: ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті автор розглядає особливості теоретико-методологічного обґрунтування сутності понять "педагогічні технології", "технології навчання", "педагогічна техніка", "технології виховання" тощо. У досліджуваному аспекті важливими чинниками педагогічної освіти виступають самонавчання і самовиховання особистості.

Постановка проблеми. Проблема ідеологічних орієнтирів після 1980-х років в Україні розчинилась у хаосі соціальних цінностей, що були збудені перебудовою, а після майже дванадцяти років незалежного існування України ще не викристалізувалась, і тому наші роздуми – це якраз і є їх пошук. Якщо вони, ідеологеми ХХІ століття, вітчизняною теоретичною думкою будуть знайдені, то наше суспільне життя набуде певної ідеологічної окраси, ціннісної визначеності, а українська держава – сталою розвинутою. Відтак розквітне на новій ідеологічній основі й вітчизняна педагогічна наука.

Ідея особистісно орієнтованої педагогічної освіти тільки починає визначатися на двох рівнях: повсякденному і науковому. На повсякденному

рівні викладачами педагогічних вищих закладів освіти обговорюються ідеї поваги до особистості студента і визнання її унікальності, проблемного змісту лекцій і діалогічного характеру практичних занять, співробітництва і співтворчості як у навчальному процесі, так і в науково-експериментальній роботі, використання методів і прийомів часткової індивідуалізації навчання. Але сьогодні стан речей тут такий, що "у рамках концептуальних підходів робляться поки що окремі, розрізнені спроби створення умов персоніфікації підготовки вчителя" [4, 54]. Цей ідеологічний вибір є закономірним і своєчасним, оскільки одним із стратегічних завдань реформування педагогічної освіти в Україні, згідно з Державною національною програмою "Освіта",